

To nyretoriske posisjoner

En drøfting av Jørgen Fafner og Gérard Genette som moderne retorikere og et par synspunkter på begrepet "den retoriske eller språklige vending" innen moderne vitenskapsteoretisk debatt.

av Knut Michelsen

Litterært grunnemne, nordisk hovedfag, UiO, høsten 2002

Innledning

Som flakkende student i Berlin på begynnelsen av åttitallet leste jeg Heinrich Bölls utlegninger om det tyske språkets nødvendige gjenfødelse etter det nasjonalsosialistiske sammenbruddet i 1945. Ordet "der Führer" var for eksempel ikke brukelig lenger, ikke i noen sammenheng, og på alle offentlig transportmidler ble man nå oppfordret til ikke å forstyrre nettopp "der Fahrer". Et helt nødvendig språklig grep i det tyske etterkrigssamfunnet og i dypeste forstand retorisk fordi man nettopp innenfor retorikken må ta hensyn til både mottaker og kontekst når man ytrer seg enten i tale eller tekst. "En fører" blir altså til "en kjører" fordi det første ordet er så semiotisk overkodet (1) eller bringer med seg så mange konnotasjoner og assosiasjoner at det konstituerer en annen virkelighet enn den som eksisterte i offentlige transportmidler i tyske byer førti år etter at nettopp "der Führer" hadde avsluttet sitt tragiske liv i en bunker i den tyske hovedstaden. At verbale tegn er deler av et kulturelt nettverk og at denne språkverdenen konstituerer vår virkelighet, er nettopp retorikerens utgangspunkt for å forstå verden (2). Så overraskende er det ikke når Jørgen Fafner i artikkelen "*Retorikkens brændpunkt*" nettopp fremhever etterkrigstidens Tyskland som et av nyretorikkens verksteder.

Denne nyvakte interessen for språket som sådan innen de humanistiske vitenskapene benevnes ofte som den retoriske eller språklige vending eller "the linguistic turn" etter en antalogi med samme navn redigert av den amerikanske filosofen Richard Rorty fra 1967. I boka "*Lesningens vitenskap*" s. 81 skriver litteraturviteren Helge Jordheim videre: "*Behovet for å forflytte oppmerksomheten fra språkets gjenstander til språket selv var her motivert ut*

fra en tanke – først formulert av Wittgenstein – om at mange filosofiske spørsmål til syvende og sist er spørsmål om språkbruk.”

Men også 1800-tallsfilosofen Friedrich Nietzsches språksyn ligger som en mer eller mindre uuttalt premiss for den mer ”moderne” måte å betrakte språket på. Et syn som (hvis man tolker ham rett) ser alt språk som grunnleggende retorisk der for eksempel alle ord i og for seg og fra begynnelsen av i semantisk forstand etter hans mening, er troper og at det ikke finnes noe egentlig og uegentlig betydning av et ord:

”Like lite som mellom de egentlige ord og tropene er det noen forskjell mellom den regelrette tale og de såkalte retoriske figurer,” skriver Nietzsche og fortsetter: ”Det man kaller vanlig tale er egentlig utelukkende figurasjoner. Språket blir skapt av de enkelte språkkunstnere, men festner seg ved at flertallets smak foretar et utvalg.” (fra ”Det retoriske og dets forhold til språket”).

Jørgen Fafner som nyretoriker

Det ville antakelig ikke være å ta for hardt i om man kalte den danske professor i retorikk ved København universitet Jørgen Fafner for den nordiske ”mester” innen retorikken. Hans artikkel som nevnt ovenfor, er klar og oversiktlig, den favner bredt og trekker nok de sterkeste trådene tilbake til den antikke retorikken slik vi kjenner den. Fafner mener at et genuint retorikkbegrep innebefatter fem suksessivt fremadskridende etapper: et menneskesyn, et språksyn, troverdighet, ferdighet og muntlighet. Og at det ikke er mulig å fjerne noen av delene uten å ødelegge helheten (dette siste også helt i tråd med den antikke retorikken). Men først skal jeg ta for meg menneskesynet slik Fafner presenterer det.

Den kjetterske sofist og læremester i retorikk Protagoras uttrykte både før Platon og Aristoteles den berømte tese om at mennesket er alle tings målestokk, altså mennesket i sentrum (homo mensura-setningen). Man kunne kanskje likegodt si ”språket i sentrum” hvis man hadde sans for anakronismer, men mennesket og menneskets bevissthet i den greske antikken var som studieobjekt delt inn i kategoriene fornuft, følelse og vilje. Dette menneskesynet er verken høystemt idealistisk eller kynisk nihilistisk. Det er pragmatisk og menneskelig, på godt og ondt, og det avslører seg klart i de latinske og greske retoriske begrepene inventio, dispositio og ikke minst i elocutio og actio, pistis og karios (rett ord til rett tid). De greske retorikerne satte opp den første kommunikasjonsmodell, en modell som

den dag i dag er prototyp og forbilde på et utall modeller innen tekst-, tale-, medie- og massekommunikasjon.

Når det gjelder språksynet i et genuint retorikkbegrep eller retorikkforståelse slik Fafner ser det, bygger det på en oppfatning av språket som ikke-transcenderende, det er en skapende kraft og det skaper seg selv, som objekt. Tanke og tale hører sammen som *”to sider av samme stykke papir”*. Den skoleaktige forestillingen om innhold og form som to atskilte og suksessive kategorier, om språklig utforming som noe utelukkende ornamenterende eller prydnende, er en *”uretorisk”* oppfattelse med røtter i middelalder og tidlig nytid der dagens europeiske og amerikanske skole har sine røtter. Men Fafner støtter seg altså på Cicero som han selv sier og fortsetter: *”Senere genopdager renæssancens humanister den ubrydelige forbindelse af ’res et verba’.*” Han har altså lite til over for middelalderens hårdhendte dualisme eller skille mellom tanke og tale.

Med begrepet *”pistis”* kommer vi inn på retorikkens tredje grunnprinsipp, troverdighetsprinsippet eller retorikkens sannhetsbegrep, der de to første som nevnt over altså var menneskesynet og språksynet. Og retorikkens mål er nettopp å skape troverdighet med mål om overtalelse. Forutsetningen er en genuint menneskelig inntilling om at våre medmennesker har en prinsipiell vilje til å tale sant. Og her avdekker nettopp retorikkens svakhet seg som en uforutsett følge av dens styrke. I retorikken kan aldri noe bli udiskutabelt *”sant”*, det sannsynlige får holde, men dette er vel igjen avhengig av øyet som ser og øret som hører. Men et begrep som *”peithanake”* (tvang maskert som overtalelse) avslører at de gamle retorene ikke var blinde for menneskets evne til manipulasjon, forstillelse og språklig voldsanvendelse.

Fafner kommer i drøftingen av begrepet *”ferdighet”* inn på forhold som tangerer mye av dagens moderne samfunns- og skoledebatt: *”Det mærkelige er, at færdigheden ikke blot forudsætter forståelsen, men at færdigheden i seg selv er forståelsesfremmende.”* Retorikken krever ikke bare at vi erkjenner *”tingene”*, men at vi også fremstiller dem, vi er både kontemplative og handlende vesener. *”Den ægte retorik må og skal føre sin erkendelse ud i praktisk færdighed.”* *”Det du hører glemmer du, det du ser husker du, det du gjør forstår du,”* lyder en moderne pedagogisk devise. Som en følge av dette er for eksempel prosjektarbeidet kommet tungt inn i skolens lærerplaner og nettopp retorikken er dens forbilde når elevene samler informasjon, ordner stoffet, utformer det språklig, trener på fremføring og presenterer sitt sluttprodukt.

Muntligheten som prinsipp innenfor retorikk og nyretorikk blir relativt inngående drøftet av Fafner. Som Demostenes mener også Fafner at den muntlig fremføringen er alfa og

omega, men da i en sammensmeltning med forståelsen. Veltalenhet eller ”tom retorikk” har han lite til overs for (som alle vi andre). Han angriper dikotomien tale/skrift fra forskjellige ståsteder, bl.a. mener han at retorikk (tale og skrive) og hermeneutikk (lytte og lese) er forbundet som siamesiske tvillinger, men må også medgi at vår skrift- og litteraturkultur er et elitefenomen sett i verdensmålestokk. Dessuten: retorikkens krav til muntlighet bygger på en tidlig skriftkultur i det greske samfunnet. Han kommer også inn på fenomener som skriftens immanente muntlighet og muntlighetens kriterier beskrevet gjennom fem faktorer: klang, artikulasjon, melodikk, dynamikk og motorikk. Og der *”mening og tone kommer i konflikt, er det tonen, der sejrer, for ”tonen er alt”*”. *”Sat på spidsen,”* skriver Fafner: *”Man må undertiden træffe det tunge valg, om man vil argumenterer filosofisk og tabe sagen, eller (...) retorisk og vinne den. Heldigvis er en forsoning som oftest mulig. Og den er en af nyretorikkens mest presserende oppgaver.”* Og helt til slutt slår Fafner lakonisk fast at ikke all nyretorikk er retorikk i ordets fulle mening. På den annen side slipper mye av den antikke retorikken helskinnet gjennom *”vores barske inspektion”*.

For de som interesser seg for retorikk og nyretorikk er de gamle fortsatt eldst. Slik ser i hvert fall vår danske retorikkprofessor det, og standpunktet kan vel betegnes som både velfundert og konservativt i ordenes beste forstand.

Gérard Genette som nyretoriker

Franskmannen Gérard Genette på sin side har et retorikkbegrep som på langt nær favner så vidt som Fafners. Genettes nyretorikk må være *”en diskursens semiotikk. En semiotikk for alle diskurser,”* skriver han i artikkelen *”Den begrensede retorikk”*. Her skildrer han mer en faglig utvikling innen retorikken han ikke ønsker enn sitt eget filosofiske og litteraturvitenskapelig prosjekt. Men indirekte er det ikke vanskelig å se hvor han vil der han i et historisk streif skildrer retorikkens skjebne og tidsbue fra Korax og Aristoteles til dagens nyretorikere.

Men Genettes formål er også didaktisk der han kanskje noe skolemesteraktig påpeker ”slapp” språkbruk blant sine samtidige, franske, språkforskere, filosofer og litteraturvitere (innledningsvis bl.a. Liège-gruppen, Michel Deguy og Jacques Sojcher).

Genette beskriver i lett ironiske vendinger hvordan retorikkens område gjennom to tusen år er blitt mer og mer ”begrenset” mens de som omtaler retorikken anvender et begrepsapparat som gir inntrykk av at deres studier av noen få troper er en generell innføring

den retoriske vitenskapen eller kunsten slik vi kjenner den fra den greske og romerske antikken.

Som belegg for sine påstander gjør han som sagt et historisk sveip der han mener å vise at en av grunnene til *"veltalenhedens forfald"* (og likevekten mellom den politiske talen, rettstalen og den epideiktiske tale) først og fremst er sammenbruddet i de republikanske institusjoner i antikken og senere fremveksten av middelalderens kristne kongedømmer. Han mener retorikken kommer i klemme mellom grammatikken og dialektikken (egt. logikken i det som kalles triviumsystemet) og ender opp med å innskrenke seg utelukkende til språkets ornamentering (elocutio). I den klassisistiske epoke på 1700-tallet og i særdeleshet i Frankrike er retorikken fortrinnsvis blitt et studium av den poetiske stil. Denne reduksjonismen fullendes med den moderne strukturalisme på 1900-tallet der bare tropene metafor og metonymi står igjen som de moderne "representanter" for det nye retoriske begrepet, ja der omtrent alt som ikke er direkte og konkret uttrykt ender opp som "metafor". Genette siterer her Groupe "my"'s uttalelse om at metaforen er *"den centrale figur i al retorik."*

Genette tar spesielt for seg franskmannen Dumarsais'(3) avhandling *"Des Tropes"* fra 1730 og to avhandlinger av hans landsmann Fontanier ca. hundre år seinere. Reduksjonismen for den førstes vedkommende besto i å kategorisere tropene semantisk etter prinsippet om likhet, nærhet og opposisjon (metafor, metonymi, ironi) mens den andre skilte klart mellom metonymi og synekdoke, men utelukket ironien fordi den var en pseudo-trope (eller en talefigur). Han omtaler også kort de russiske formalistenes forsøk på å se eller trekke strukturelle forbindelser mellom metonymien og prosaen og mellom metaforen og poesien.

Artikkelforfatteren går deretter ganske inngående inn på forholdet mellom metonymi og synekdoke og avslutter med at tropenes doble tilhørighetsforhold *"faktisk kan føre til en del forvirring"*. Retorikkens objekt er som sagt, ifølge Genette, forskjøvet fra veltalenhet til poesi. Innenfor poesien er man mest opptatt av figurer med sterkest mulig semantisk innhold (altså ett ord) og dernest blant dem de med mest "sanselig" innhold, altså rom/avstand-tid-relatert eller likhetsrelatert. Troper eller figurer med mer intellektuelt innhold som ironi, hyperbol eller litot utelukkes fra det poetiske området og mer generelt fra språkets estetiske funksjon.

Men Genette problematiserer forholdet mellom metonymien og synekdoke ved å stille spørsmålet om man ved en trope skal forestille seg forbindelsen fra del til helhet (pars pro toto, altså synekdokisk) eller fra del til rest. Synekdoke er en metonymi på mengdeplanet, mens metonymitypene vanligvis skiller mellom semantiske opposisjoner som konkret/abstrakt, årsak/virkning, material/gjenstand, beholder/innhold, tid-sted/personer. En

”krone” (dvs. kongekrone) vil således både kunne betraktes som en synekdoke (del for helhet) og en metonymi, men da *”knyttet til monarken”* som symbol (4).

Genette spør deretter hvorfor denne forvirringen slo mer ut til fordel for metonymien enn synekdoken, men mener at forestillingen om ”nærhet” er mer enkel og mer ”materieell” enn noen annen og at dette begunstiger metonymien. Men hva slags nærhet er det egentlig mellom ”hjerne” og ”mot”? spør han retorisk. I alle tilfelle, denne måten å betrakte tropene på, altså utifra et kontakt/nærhet/romlig relasjonsprinsipp slår til slutt, etter Genettes mening, ut til metaforens fordel. Han kaller det en ”symmetrisk reduksjon” av tropene (altså et sammenfall eller samsvar mellom to deler av et hele).

Artikkelforfatteren går så mer konkret til verks og tar et oppgjør med den vilkårlige bruken av begrepet ”metafor” som bl.a. dikteren Marcel Proust gjør seg skyldig i. Selv rene sammenlikninger er nå blitt metaforer og i et oppstilt skjema setter han opp ti varianter for metaforen ”min flamme” (som er en ”virkelig” metafor i retorisk forstand) ut fra setningen: *”Min kjærlighet er som en flamme”*. Metaforen (som bygger sitt prinsipp på sammenlikningen) er altså slik Genette ser det, og slik de antikke retorikerne så det, bare én form blant mange analogiske figurer.

Helt til slutt gjør Genette seg noen refleksjoner om hvorfor bevisstheten, når den presenteres for en semantisk forbindelse, først og fremst oppfatter forbindelsen analogisk (likhet) selv om den kanskje er helt arbitrær (vilkårlig). Klassisistene hadde et kjølig forhold til metaforen, mens romantikerne og symbolistene gir de analogiske forbindelsene *”friheten tilbake”*. Surrealistene André Breton er således, etter Genettes mening, et barn av romantikken der han uttaler at *”kun den analogiske speeder begeistrer os, det er kun ved hjelp av den at vi kan påvirke verdens motor.”* Genette har bare ett ord for dette: *”Magi”*, og en relativt innsnevret metaforikk eller tropologi kan aldri erstatte en generell retorikk, hevder han.

Sammenfatning og noen personlige synspunkter på begrepet ”den retoriske eller språklige vending”

En kort oppsummering av de to nyretorikeres posisjoner gjør det klart for oss at Fafner ser på retorikkvitenskapen som en grunnvitenskap og ikke som en tverrfaglig vitenskap eller enda *”værre”*, *”som en kompot af alt mulig andet.”* Genette vil på sin side gjøre retorikken til en strukturell teori om talefigurene. Og synspunktene hans kan bare indirekte leses gjennom alt

det han ønsker at nyretorikken *ikke* skal være enn en fyldig klargjøring av sitt eget semiotiske standpunkt.

Fafner mener på sin side at Genette (og Jacques Dubouis) paradoksalt nok kaller sin variant av nyretorikken både for generell og begrenset, og det er et poeng som antakelig har noe for seg, selv om Genette selv bruker ordet "begrenset" først og fremst om andre nyretorikere som "Groupe my" enn om seg selv. I verste fall feilleser Fafner Genette akkurat som George A. Kennedy der han i foredraget og artikkelen "*Retorikk og poetikk*" påstår at Genette "*setter retorikk lik stil*".

I begges tilfelle melder likevel spørsmålet seg om den retoriske vending de begge er en del av og ønsker seg innenfor fagfeltet vitenskapsteori, er en ahistorisk foreteelse eller om denne tilbakevendingen til filologien gjør en mer blind enn seende? Ifølge Søren Kjørup ("*Menneskevidenskaberne*" - kapittelet "*Retorikk og videnskap*") er tradisjonell vitenskapsteori i krise. Troen på den vitenskapelige metode som kan føre frem til den uomtvistelige sannhet er gått i oppløsning. Sannheten med stor S finnes ikke.

Men det er jo *nettopp* her retorikken og nyretorikken melder sin ankomst med sin insistering på det sannsynlige, med sin avveining mellom forskjellige påstander, argumentasjoner og bevisførsler og med sitt moderne språksyn og sin kontekstuelle forståelse av mennesket som det språklige dyret.

På den annen side er faren for nihilistisk relativisme absolutt til stede dersom en tar til orde for en "radikal versjon" av den språklige vending slik blant annet Paul de Man ønsker (5) og som Knut Kjelstadli advarer på det sterkeste mot i et sitat i Helge Jordheims "*Lesningens vitenskap*":

"Da kan det synes som om det ikke er påtrengende å ha kriterier for sannhet utenom språket. Derfor har det også, for eksempel i USA, kunnet utvikle seg tankeganger, der en sier at den ene versjonen av historien om konsentrasjonsleiren er like god som en annen, ja der konsentrasjonsleire blir sett som en språklig konstruksjon. Så lenge dette er én tale blant flere, er det avskyelig, men ikke prekært."

For egen regning vil jeg tilføye at selv om verden studeres som tekst, betyr ikke det at denne teksten kan leses vilkårlig. Og tapet av den absolutte sannhet er ikke på noen måte ensbetydende med at alle utsagn er like gyldige. Og for moderne filologer og litteraturvitere er det vel ingen skam å låne øre til salige Ludvig Holberg i Kongens By der han advarer oss mot "*at havne udi Ekstremitetene*" slik engelskmennene på hans tid etter hans mening hadde en slik utviklet evne til.

Litteraturliste:

- Andersen, Øyvind:** *"I retorikkens hage"*. Oslo, Universitetsforlaget, 1995 (4. opplag 2002)
- Berg Eriksen, Trond (red):** *"Vestens store tenkere – fra Platon til våre dager"* (kapittelet om Friedrich Nietzsche). Oslo, De norske Bokklubben, 2002
- Eide, Tormod:** *"Retorisk leksikon"*. Oslo, Spartacus Forlag, 1999
- Fafner, Jørgen:** *"Retorikkens brændpunkt"*. Kompendium, litterært grunnemne, nordisk hovedfag. Oslo, Akademika 2002
- Genette, Gérard:** *"Den begrensede retorikk"*. Kompendium, litterært grunnemne, nordisk hovedfag. Oslo, Akademika 2002
- Jordheim, Helge:** *"Lesningens vitenskap"*. Oslo, Universitetsforlaget, 2001
- Kennedy, George:** *"Retorikk og poetikk"*. Kompendium, litterært grunnemne, nordisk hovedfag. Oslo, Akademika 2002
- Kjørup, Søren:** *"Menneskevidenskabernes - Problemer og traditioner i humanioras videnskapsteori"*. Roskilde, Roskilde Universitetsforlag, 2000
- Lothe m.fl.:** *"Litteraturvitenskapelig leksikon"*. Oslo, Kunnskapsforlaget, 1997
- Nietzsche, Friedrich:** *"Det retoriske og dets forhold til språket"*. Kompendium, litterært grunnemne, nordisk hovedfag. Oslo, Akademika 2002
- Næss, Arne:** *"Filosofiens historie – fra alltid til renessanse"*. Oslo, Universitetsforlaget, 1967.

Noter:

1. Semiotikeren Umberto Eco definerer poetikken (som er en underavdeling av retorikken) som "semiotisk overkoding". Med det mener han det som kommer til av kvaliteter, spesielt når det gjelder følelsesspekteret, når konnotasjonene får gjøre sin virkning, i tillegg til denotasjonene. Jfr. George A. Kennedys *"Retorikk og poetikk"*, litterært grunnemne, kompendium 2.
2. Jfr. samme artikkel av G. A. Kennedy.
3. Navnet er antakelig en feilskrivning og skal være Cæsar Chesnais Du Marsais (død 1756).
4. Det problematiske her er at Genettes definerer metonymien litt annerledes enn for eksempel Øyvind Andersen i *"I retorikkens hage"* og Tormod Eide i *"Retorisk leksikon"*. For Genette er det nok at det finnes en viss grad av "nærhet" mellom ordene som erstatter hverandre (dette er jo også den vanlige definisjonen på metonymi). Men slik de to andre definerer metonymien vil for eksempel "krone" bare være metonymi idet man betrakter den som et "symbol" på kongetittelen eller kongeverdigheten eller det å være konge, altså fra noe konkret til abstrakt. Et seil vil da bare være en synekdoke for skipet, altså en del av skipet (men igjen altså: likevel

en metonymi på mengdeplanet). Skulle det være en annen form for metonymi, måtte seilet representere skipet som en ide eller noe abstrakt som Norges makt e.l.

5. Jfr. "*Lesningens vitenskap*", av Helge Jordheim, s. 112.